

Bizonyos, hogy az összehasonlító, illetve általános irodalomtörténeti munka az irodalomelmélet új kérdéseit hozza előtérbe, s ezeknek tisztázása nélkül a történeti szintézis nem valósulhat meg. Bizonyos az is, hogy ezek az elméleti kérdések csak a történeti anyag feldolgozása közben merülhetnek föl. Szükséges tehát, hogy mind a történeti, mind az elméleti tevékenység *egyidejűleg* bontakozzék ki, s egymásra támaszkodják. Az összehasonlító irodalomtudomány új fajtától és módszerétől a történetiség elvének új, magasabb szinten megvalósuló érvényét s a dialektikus szemlélet mind gazdagabb alkalmazását lehet elvárni.

KLANICZAY TIBOR

Az irodalmi korszak fogalmáról

Előadásomban néhány szemponttal szeretnék hozzájárulni az irodalmi korszak fogalmának a meghatározásához. Mindenki egyetért abban, hogy korszakokra bontás, periodizáció nélkül az irodalomtörténet elképzelhetetlen, akár egy nemzet irodalmának, akár a világirodalomnak a történeti rendszerezéséről legyen szó. Nagyon eltérőek azonban az álláspontok a tekintetben, hogy mekkora jelentőséget tulajdonítsunk a korszakolásnak. Vannak, akik inkább kényszerűségnek, szükséges rossznak tekintik, úgy véelve, hogy minden periodizáció erőszakot jelent az irodalom bonyolult s megszakítatlan fejlődési folyamatában. Ezért a korszakokra bontáshoz csak technikai műveletként, a tárgyalandó anyag felosztása érdekében folyamodnak, s nem mint elvi kérdést, mint a történeti lényeg megragadásának fontos eszközt kezelik. Korszakok igazi meghatározása helyett ilyenkor inkább csak korszakhatárok (gyakran mechanikus) kijelölésére kerül sor, vagy egyszerűen évszázadok szerint, vagy kiemelkedő történeti események dátumai alapján.

Mások ezzel szemben az irodalmi korszakot homogén egységnek tekintik, s azt belülről igyekeznek megragadni. Az irodalmi fejlődés olyan szakaszának fogják fel, amelyen belül többé-kevésbé azonos törvényszerűségek érvényesülnek. Vagyis nem külső határvonalak segítségével, hanem a belső sajátosságok, a korszakra érvényes leglényegesebb tartalmi és formai tényezők alapulvételével kísérik meg az irodalom periodizációját. Az így meghatározott korszakokra fokozatosan kialakultak azután általánosan elterjedt elnevezések, mint reneszánsz, barokk, klasszicizmus, romantika stb. Ezeknek a fogalmaknak az eredete igen különböző, hiszen a reneszánsz eredetileg művelődéstörténeti jelenséget, a barokk stílust, a klasszicizmus a klasszikus normák követését, a romantika pedig egy életérzést, gondolkodásmódot jelentett. Jelentéstartalmuk azonban fokozatosan gazdagodott, s egyre inkább egyes korszakok fő jellemvonásainak az összességét kezdték jelenteni. Teljesen megokolt ezért René Wellek eljárása, aki e terminusokat már egyértelműen, „korszakfogalmak”-nak nevezi.

Vannak természetesen sokan, akik tagadják ennek jogosultságát. Arra hivatkoznak például, hogy a barokk és klasszicizmus a XVII. századi francia irodalomban jó ideig

egymás mellett éltek, s ezért egyik sem lehet egy-egy korszak meghatározója. Vagy példaként említenek egyes nagy írókat, mint pl. Goethét, akinek életművében klasszicizmus és romantika együttesen van jelen. Ennek ellenére még a barokk, romantika stb. típusú korszakfogalmakkal szemben szkeptikusan gondolkodók sem tudnak kitérni használatuk és alkalmazásuk elől, nem állván más korszakelnevezés rendelkezésükre. Kiindulópontként ezért el kell fogadnunk, hogy az olyan irodalmi korszakok, mint reneszánsz, barokk, klasszicizmus, romantika léteznek, s nem jogosultságukról kell vitatkozni, hanem helyes meghatározásukra kell törekedni.

„Meghatározás” helyett helyesebb talán a „körülírás” szót használni, ugyanis elhibázott minden olyan törekvés, mely valamely formulába kívánná szorítani egy-egy korszaknak a lényegét. Egy korszakkategória sohasem alkalmas arra, hogy az adott korszak valamennyi jelenségének magyarázatául szolgáljon. Mind a reneszánsz, mind a barokk fogalmának az elmúlt évszázad tudományos erőfeszítései egyre gazdagabb tartalmat tulajdonítottak, mégis csupán a vonatkozó korszak fő tendenciáit, domináló vonásait jellemzik. A reneszánsz korszak nem mindenestül reneszánsz, s a barokk sem mindenestül barokk. Csupán a reneszánsz, illetve a barokk uralmának, túlsúlyának a korszakairól van szó.

Ez a körülmény nem ok azonban arra, hogy a korszak egységét, egy korszak irodalmának bonyolult, de mégis összefüggő rendszervoltát kétségbe vonjuk. Amennyire elhibázott valamely korszak minden íróját, illetve művét egyszerűen azzal jellemezni, hogy ráillesztjük a barokk, romantika stb. etikettet, éppen úgy indokolatlan a korszakok fellazítása s a korszakfogalmak felhígítása. Míg korábban inkább az előbbi hiba, a *Zeitgeist* abszolút általánosítása volt a gyakori, újabban főleg a korszak egységének felbontására láthatunk példákat.

Ez utóbbiak közé tartozik az antireneszánsz, antibarokk típusú fogalmak bevezetése. Hiram Haydn *The Counter-Renaissance* (1950) vagy Carlo Calcaterra *Il Parnaso in rivolta. — Barocco e Antibarocco nella poesia italiana* (1940) c. könyvében abból a kétségtelen tényből, hogy a reneszánsz, illetve a barokk korban a kort reprezentáló jelenségektől eltérő mozzanatok is bőven találhatóak, mesterségesen egy ellenáramlatot konstruálnak. Reneszánsz korszak helyett ez esetben olyan korszakról kellene beszélnünk, melyet a reneszánsz és ellenreneszánsz antagonizmusa jellemez. Ez a felfogás két módszertani hibára alapozódik. Egyrészt a korszak reprezentatív művészetét, vagyis az adott esetben a reneszánszt leszűkíti egyetlen tendenciára, egyetlen esztétikai ideál megvalósulására: rendszerint az antik ideálokat szem előtt tartó harmonikus, kiegyensúlyozott, klasszikus jellegű irodalomra és művészetre. „Igazi” reneszánsznak eszerint csak ez tekintendő, minden ettől eltérő, ellentmondásokkal teli, diszharmoniót árasztó, ezoterikus stb. jelenség viszont az ellenreneszánsz kategóriájába kerül. Ez utóbbi fogalom így teljesen diszparát dolgok halmazává válik, s tulajdonképpen csupán egy negatívum, az ideálisnak tartott reneszánsz eszményképtől való eltérés közössége tartja össze. Ez az osztályozás útjában áll a jelenségek helyes történelmi értelmezésének, hiszen a reneszánsz ellenpólusának megtett kategóriában összevegyülnek a középkor tovább élő jelenségei, a reneszánsz „nem klasszikus” jellegű áramlatai, valamint a következő új korszak előkészítő mozzanatai. A kutatás így arra kényszerül, hogy ez utóbbiakból mesterségesen valamely egységet konstruáljon, s így végül a korszak irodalmát valamely dualisztikus sémává, két ellentétes eszmény küzdelmévé szimplifikálja. Pedig a XV –

XVI. században nem reneszánsz és ellenreneszánsz küzdelme folyik, hanem egy sokarcú, számos irányzatra bomló, de bizonyos alapvonásaiban mégis összetartozó és egységet alkotó reneszánsz irodalom virágzik és fejlődik.

Különböző, egymással párhuzamosan fejlődő és egymással szemben álló irányzatok léte, akár a reneszánszban, akár bármely más korszakban azt eredményezi, hogy minden későbbi irányzat és korszak megtalálhatja a maga elődjét és őseit a korábbiakban. Így pl. a reneszánszra épül a klasszicizmus művészete, de nem egy tekintetben belőle merít erőt a romantika is; ugyanitt gyökerezik a barokk, s joggal keresheti benne őseit a realizmus. Ez az összetettség s a későbbi irányzatok és korszakok bizonyos fokú anticipálódása a korábbiakban a korszakegységek feloldásának egy másik, helytelen gyakorlatára vezetett: a prereneszánsz, preklasszicizmus, preromantika és ehhez hasonló fogalmak bevezetésére. Pedig, amit pl. a prereneszánsz vagy proto-reneszánsz terminusokkal szoktak jellemezni, az jól elfér a középkor keretei között. E fogalmakkal a középkori irodalom egyes áramlatait kiszakítanák a maguk valóságos kontextusából, s a későbbi korszak gazdagítása érdekében a korábbi mesterségesen elszegényítik. Másrészt viszont a reneszánszt is meg lehet fosztani Shakespeare-től, amint azt Friedrich és Malone *Outline of Comparative Literature*-je (1954) teszi, átutalva őt a preromantikába. Ezt a gyakorlatot folytatva a platonista lírikusokban láthatnánk preszimbolizmust, Rabelais-ben prenatalistát, számos íróban prebarokkot vagy preklasszikust. Ugyanilyen módon minden más korszakot is ki lehet fosztani a későbbiek javára, illetve mindegyiknek a kezdeteit kiterjeszteni korábbiak rovására. A történeti fogalmakat ez az eljárás teljesen felhígítja, bizonytalanná teszi. Sokkal célszerűbb ehelyett megtartani azok precíz történeti értelmét, s az irodalom egyetemes korszakait sokoldalúan, dialektikusan, az ellentétek egyégeként értelmezni.

A korszakegységek fellazításának harmadik gyakorlata az „átmeneti korszak” fogalmának a bevezetése. Kétségtelen, hogy a nagy irodalmi korszakváltozások alkalmával a fejlődés különösen bonyolulttá és összetetté válik. Az irodalomtörténet számára különösen hálás feladat ezeknek a komplex kérdéseknek az analízise, a régi normákból az újakba való átfejlődésnek a vizsgálata. A kérdés megkerülését jelenti azonban, ha az ilyen jelenségeket könnyebbség kedvéért egy ún. átmeneti korszakba soroljuk, lemondva annak megállapításáról, hogy voltaképpen miről van szó. Van átmenet korszakok között, de nincs olyan korszak, melynek az a lényege, hogy átmenet. A jellegzetesen átmenetinek tűnő irányzatok, mint pl. a manierizmus esetében a kutatás eldöntheti, hogy a korábbi korszak, az adott esetben a reneszánsz utolsó vagy pedig a keletkező új, azaz a barokk első fázisáról van-e szó. De ha ez nehezen dönthető is el bizonyos esetekben, átmeneti jelenségek megléte még nem ok egész átmeneti korszakok feltételezésére.

Az elmondottakkal a legkevésbé sem óhajtom kétségbe vonni annak az igen nagyszámú és magas színvonalú munkának a hasznosságát, amelyek ellenreneszánsz, preromantika, ilyen vagy olyan átmeneti korszak létének feltételezése jegyében és kimutatása érdekében születtek. Mindezek a művek fontos új és megoldatlan kérdések tisztázását segítették elő, az irodalom sokoldalúbb, árnyaltabb vizsgálatához járultak hozzá. Pusztán a mindebből következő általános végkonklúziót tartom elfogadhatatlannak, vagyis az irodalmi korszakok teljes felbontásának tendenciáját. Az irodalomtörténeti vizsgálatok mai állapotában, s különös tekintettel egy nagy összefoglaló európai irodalomtörténet előkészítésének szempontjából üdvösnek tartom a kor-

szakok egységének határozottabb kimutatását, s a korszakjelölő terminusok szigorúbb történeti értelmezését és használatát. Mindennek érdekében fontos a korszak-meghatározó kritériumok vizsgálata, azoknak a külső és belső összefüggéseknek a megállapítása, amelyek segítségével a korszakolás egységes elven alapuló rendje kialakítható.

Az irodalom egy korszakáról véleményem szerint akkor beszélhetünk, ha párhuzamos vele az egész anyagi és szellemi művelődésnek, illetve az ennek alapjául szolgáló gazdasági és társadalmi struktúrának egy meghatározott történeti fázisa. Az irodalom korszakai voltaképpen a civilizáció korszakainak felelnek meg, s a reneszánsz, a barokk, a romantika stb. a társadalom és civilizáció fejlődése egy-egy nagy történelmi korszakának intellektuális-művészi igényeit elégítik ki. Nemcsak reneszánsz és barokk irodalom, illetve művészet van, hanem egyúttal reneszánsz és barokk civilizáció is, amennyiben az előbbi nagyjában-egészében kifejeződése a középkor végi városok és a polgárság nagy gazdasági és társadalmi fellendülésének, a modern Európa születésének, míg a barokk megfelel egy viszonylagos gazdasági stagnációnak, a nemesi társadalom restaurálódásának vagy konszolidálódásának, egy modernizált feudalizmus periódusának. Reneszánsz és barokk azoknak a társadalmi erőknak a szülöttei voltak, melyek az adott kor fejlődésének fővonalában álltak. Így korunk legfőbb centrális kérdéseire adhattak választ, általános, egyetemes igényeket elégíthettek ki, a társadalmilag lokalizálható kezdetek után a társadalom egésze, valamennyi osztálya asszimilálhatta azokat. A manierizmus pl. már csak azért sem lehet külön, ún. átmeneti korszak, mert kötve maradt egy szűk társadalmi réteghez, nem lépett túl az intellektuális elit, a szellemi arisztokrácia keretein.

A korszakolásnál tehát a szociológiai aspektust tekintem kiindulópontnak, pontosabban a kultúra és irodalom fejlődésében domináló szerepet játszó társadalmi osztályok létfeltételeit, érdekeit és igényeit. Amikor egy új osztály válik a kulturális fejlődés első számú letéteményesévé, vagy pedig ha a kultúrában vezető szerepet játszó osztály törekvéseiben, érdekeiben és igényeiben döntő változás áll be, rendszerint új korszak kezdődik az irodalomban is. Annál is inkább, mert ilyenkor az adott társadalom egész művelődése átalakul, megváltozik a vezető ideológia, és mindezzel együtt jár új stílus vagy stílusok keletkezése. Ilyen esetekben tehát az irodalom eszmei és formai elemeinek egész rendszere megváltozik, és bizonyos határok között állandósul, egészen a következő nagy fordulatig. Az irodalmi korszak létrejöttében és tartalmi sajátosságainak meghatározásában tehát a társadalmi és ideológiai tényezőket tartom a legfontosabbaknak; a korszak legszembevetőbb ismertetőjének pedig az arra jellemző stílust vagy stílusokat tekintem.

Azért beszélek stílus vagy stílusokról, mert van ugyan koincidencia korszak és stílus között, de ez ritkán valósul meg egy az egyhez alapon, vagyis hogy egy korszaknak egyetlen nagy stílus felel meg. Korszakváltás mindig együtt jár stílusváltással, új stílus megjelenésével, de nem minden új stílus jelentkezése jelenti egyúttal új korszak kezdetét is. Olyan stílusok, mint pl. a manierizmus vagy a rokokó, voltaképpen elválaszthatatlanok a reneszánsztól, illetve barokktól, mint nagy korstílusoktól, s azok változatai, fejlődésük utolsó fázisai csupán. Vagy az is előfordulhat, hogy valamely korszakban a különböző műfajok vagy művészeti ágak egymással időben párhuzamosan más-más stílus jegyében fejlődnek. Szimbolizmus, naturalizmus és impresszionizmus pl. egyetlen korszak stílusai, ugyanaz a társadalom képezi alapjukat

Társadalmi struktúra és stílus összefüggéseire s ezáltal egy irodalmi korszak meghatározására jó példa a reneszánsz. Ekkor Nyugat-Európában egy új osztály, a polgárság került a kulturális és irodalmi fejlődés élére, Kelet-Európában pedig a továbbra is domináló feudális osztály alakult át gyökeresen. Az új osztályérdekek és igények a humanizmus eszméiben jutottak kifejezésre, a humanizmus eszméitől áthatott művek pedig a reneszánsz stílus köntösében születtek. E korszak vége akkor következett be, amikor a feudalizmus újra megszilárdult egész Európában, s így vagy ismét a nemességé lett a vezető szerep, vagy ha ez a reneszánsz során sem vált vitássá, akkor helyzetében és érdekeiben köszöntött be újabb alapvető változás. Ezzel együtt elsorvadt a humanizmus is, s felbomlott a reneszánsz stílus is.

A társadalom mint alap és a stílus mint ismertetőjegy alapulvétele a korszakok meghatározásánál azért is célszerű, mert így lényegében hasonló princípiumokat helyezünk előtérbe, mint amelyek az irodalomtörténet másik alapvető kategóriájának, a nemzetinek meghatározásánál is döntő szerepet játszanak. Nemzet és korszak az a két alapkategória, melynek keretei között az irodalom jelenségei történetileg rendszerezhetők. Csak míg a nemzeti irodalom egy meghatározott társadalomnak az irodalma, mely társadalom különböző struktúrák egymásutánjában fejlődik, addig egy korszak irodalma egy, a különböző nemzeteknél többé kevésbé egyidejűleg meglévő, azonos vagy hasonló társadalmi struktúrának a produktuma. Míg a nemzetinél a társadalom kontinuitása, addig a korszaknál a társadalmi struktúra hasonlósága az alapvető.

A társadalom kontinuitása folytán a nemzeti irodalomnak kialakulnak bizonyos makacsul állandó és csak lassan változó, alakuló elemei, melyekben kifejeződik az adott irodalom nemzeti karaktere, melynek a nyelv csak legfőbb hordozója, de korántsem kizárólagos ismérve. Ez a *caractère national*, vagy ha éppen úgy tetszik, nevezhetjük *style national*nak is, korszakonként módosul ugyan, organikus folyamatossága mégis mindig felismerhető. Hasonlóképpen egy korszak irodalmának is vannak bizonyos általános és határozott ismertetőjegyei, melyek ugyan nemzeti variánsokban jelentkeznek, mégis alapvető azonosságot mutatnak. Ez a *style d'époque*, vagy *caractère d'époque* ezért szükségképpen internacionális jellegű, egységét a hasonló társadalmi struktúra egyidejű megléte biztosítja.

Ismeretes, hogy az összehasonlító irodalomtörténet kibontakozása előtt az irodalomtörténeti vizsgálatok szinte kizárólag nemzeti keretek között folytak, egy-egy nemzeti irodalom kutatására összpontosultak. A korszakolás kérdése is ennek következtében alárendelődött a nemzeti szempontoknak, s többnyire az egyes nemzeti történetek egyedi sajátságaihoz igazodott. Az összehasonlító és általános irodalomtörténet egyik nagy érdeme ennek a nemzeti egyoldalúságnak a csökkenése s a nemzeteket összekapcsoló sajátságok előtérbe állítása. Ezt a folyamatot jelentős mértékben erősítheti az irodalomnak fejlődésére egyetemesen érvényes korszakolás kidolgozása, illetve az általános érvényű korszakkategóriák mennél pontosabb körülírása. Ha sikerül az irodalomtörténetírásban a korszak kategóriáját ugyanolyan pontossággal meghatározni és ugyanolyan rangra emelni, mint a nemzetit, akkor létrejöhet a nemzeti és egyetemes szempontok helyes aránya, egyensúlya az irodalomtörténeti vizsgálatokban. A nemzeti egyoldalúságokat megfelelőképpen korrigálja a korszakok egyetem volta, az utóbbiak elvont sémákká való merevedésének pedig útját állja a nemzeti változatok sokrétűsége és gazdagsága.